

GELİŞME HAKKI : BİR SUNUŞ DENEMESİ

Turgut TARHANLI*

BM Genel Kurulu'nca, 4 Aralık 1986 tarihinde kabul edilmiş olan «Gelişme Hakkı Konusunda Bildiri»¹, bu hakkın sınırlarının çizildiği, iç ve dış boyutlarının belirlenmeye çalışıldığı, gelişme hakkı konusunda kabul edilmiş ve halen mevcut en olgun uluslararası belgedir. Söz konusu kararda, gelişme kavramı şöyle ifade edilmiştir:

«Gelişme hakkı, her insan ve tüm halkların, ona uygun olarak, tüm insan haklarının ve temel özgürlüklerin, içinde tam anlamı ile gerçekleştirilebileceği ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal gelişme (sürecine) katılmaya, katkıda bulunmaya ve (bunlardan) yararlanmaya hakkının bulunduğu vazgeçilmez bir insan hakkıdır» (m. 1/1).

Bir Genel Kurul kararı biçiminde olması nedeniyle, bu kararların, uluslararası hukuk bakımından norm gücüne sahip olmamalarına karşın, bir hukukî düzenlemeyi (geniş anlamda) hukuk dışı çevresi ve özellikle tarihsel bağlamı içinde ele almak, anlaşılabilirliği bakımından uygun bir yöntemdir². Böyle bir yaklaşım/yorum yönteminin, pozitif anlamı ile norm olma niteliği bulunmayan, somut, birim Genel Kurul kararları konusunda da kullanılabilirliği kanısındayız.

---

*) İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Devletler Umumi Hukuku Araştırma Görevlisi.

1) Declaration on the Right to Development, GA Res. 41/128, 4 December 1986.

2) Bkz. M.S. McDougal, «Some Basic Theoretical Concepts About International Law: A Policy-Oriented Framework of Inquiry» 4 *Journal of Conflict Resolution* (1960), 343 - 345 ve H.D. Lasswell ve M.S. McDougal, «Criteria for a Theory About Law» 44 *Southern California Law Review* (1971), 390 - 392.

Aşağıda, ilkin konunun «gelişme terimi» boyutu irdelendikten sonra, böyle bir yöntem izlenecektir.

«GELİŞME» TERİMİ

Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra, bağımsızlık savaşları veya diğer yollarla bağımsızlıklarını kazanan devletler için «gelişmekte olan», «az gelişmiş» veya «gelişmemiş» gibi nitelermelerin tercih edilmesiyle *gelişme* terimi de, yoğun olarak, kullanılmaya başlandı³.

Sosyal bilimciler gelişme terimi yerine, değişim (*change*), büyüme (*growth*), dönüşüm (*transformation*) veya bağımlılık/özgürlük (*dependency/liberation*) gibi ikame terimlerin de kullanılabileceğini, anlam farklılıklarının bilincinde olmakla birlikte, mümkün görmektedirler⁴.

Yukarıda anılan terimlerin/kavramların, konumuzun bağlamı dışındaki, kuramsal çözümlmelerini ve birbirleri ile olan ilişkilerinin sonuçlarını çözümlmeye çalışmak, gerek konumuz ve gerek çalışma alanımızın sınırları dışında kalır.

Ancak, gelişme, çoğunlukla ve özellikle GSMH'deki artışla ölçülen «büyüme» terimini karşılamak üzere kullanılmıştır. Bu geleneksel ekonomik bakış, BM Birinci Gelişme On Yılı'na ilişkin Genel Kurul kararında, yıllık büyüme oranının, söz konusu dönemin (1961-71) sonunda, minimum % 5'lik bir *gelişmeyi* hedeflemesi gerektiği biçiminde yansıtılmıştı⁵. Bu «dar» gelişme kavramının izlediği gelişim seyri, aynı zamanda ve paralellikle gelişme hakkının da oluşumunu belirlemektedir; kısa bir ifadeyle: Makro-ekonomik «büyüme»den «insanca gelişme»ye⁶

3) F.W. Riggs, «Development», bkz. *Social Science Concepts; A Systematic Analysis*, (G. Sartori, der.), Sage Publications, Beverly Hills 1983, 125. İlginçtir ki, özü bakımından olduğu gibi, biçim bakımından da, «gelişme» sözcüğü günümüzdekine yakın bir anlamı içermesi bakımından, ilk kez anılan dönemde kullanılmaya başlanmıştır. Savaş öncesi dönemde, aynı anlamı karşılamak üzere, «ilerleme» (*progress*) veya «evrim» (*evolution*) terimleri tercih edilmekteydi. (Riggs, *ibid.*). Biz, «gelişmiş ülkeler» (GÜ) karşıtı olarak, BM uygulamasını benimseyerek, «gelişmekte olan ülkeler» (GOÜ) terimini kullanacağız.

4) Riggs, *passim*.

5) Bkz., GA. Res. 1710 (XVI), 19 December 1961, par. 1, Y.U.N. (1961) 231. Ayrıca bkz., M.P. Todaro, *Economic Development in the Third World*, Longman, New York 1977, 60 vd.

6) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., P. Alston, «Development and the Rule of Law: Prevention versus Cure as a Human Rights Strategy» (The Basic Working Paper), *Development Human Rights and the Rule of Law* (Report of a Conference held in The Hague on 27 April - 1 May, 1981) Pergamon Press, Oxford 1981, 63 vd.

Bu noktada, biraz geriye giderek 40'lı yılların sonlarına varalım. Gelişme ekonomistlerinin yeşermeye başladığı ve gelişme anlayışlarının, en azından bunların bir kesimi bakımından, salt büyümeden ibaret olmayıp, giderek, insanı hedefleyen bir boyutu bulunduğunun da farkına varılmaya başlandığı bir dönemdir bu⁷.

Yine aynı dönemde, bu defa insan hakları cephesinde, aynı konuda ve yönde bir atılım Evrensel İnsan Hakları Bildirisi (1948)'dir. Bu Bildiri'de medenî, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel haklar yelpazesinin kavranılması ve ayrıca,

«Herkesin, işbu beyannamede derpiş edilen hak ve hürriyetlerin tam tatbikini sağlayacak bir sosyal ve milletlerarası nizama hakkı (...)» (m. 28)^{7a}.

olduğunun ifade edilmesi, bugün için tarihsel önemi bulunması bir yana, o dönem için gelişme teriminin kavradığı alan, diğer bir deyişle insanın da kavranması veya dışlanması sorunsalı bakımından, bir umut ışığı olarak değerlendirilebilir miydi? Belki, ancak 60'lı yılların ikinci yarısına değin, yukarıda yer verdiğimiz Birinci Gelişme On Yılı kararında da vurgulandığı gibi, gelişme makro ekonomiktir ve insan gelişmenin tek boyutlu bir nesnesidir.

Sonuçta, ekonomi ve insan hakları —ki bunlar, 40'lı yılların sonları ve 50'li yılların ilk yarısında, ağırlıklı olarak, klâsik medenî ve siyasal haklar ve özgürlüklerdir— yukarıda belirtilen yıllara dek, bazı istisnalar dışında, iki ayrı mecra halindedir.

Biz de, aşağıda, böyle bir yöntemi izleyecek ve yaklaşımımızı söz konusu ikilem üstüne oturtmaya çalışacağız.

ÜÇÜNCÜ DÜNYA VE GELİŞME

Gerek dar (büyüme) gerek geniş (ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel + birey, toplum, devlet, devletler topluluğu + ulusal, uluslararası) anlamında kabul edilmiş olsun, gelişmenin pratiği *self-determination* ilkesinin varlığını, bir önkoşul olarak gerekli kılar.

II. Dünya Savaşı sonrasında, dünya düzeninin çatısının kurulmaya çalışıldığı BM Andlaşması'nın hazırlık çalışmaları sırasında, bu ilkenin

7) Alston, *loc. cit.* ve özellikle A. Trak, «Gelişme İktisadının Gelişmesi: Kurucular» *Yapıt*, (Haziran - Temmuz 1984), sy. 5, 56 vd. ve aynı yazar, «Az gelişmiş Ülke Aydınları ve Gelişme Sorunu» *Yapıt*, (Ağustos - Eylül 1984), sy. 6, 70 - 82.

7a) *Bkz.*, RG. 27 Mayıs 1949 - 7217.

benimsendiği söylenemezse de⁸ gerek Andlaşma metninde (m. 1/2, 55 ve 56), gerek daha sonra kabul edilen Genel Kurul karar ve bildirileri ile açıkça benimsenmiş ve genişletilmiştir⁹. Bu yönelimin sonucu «gelişme»nin günümüzdekine yakın çerçevesi 1960 tarihli Sömürge Ülkelerine ve Halklarına Bağımsızlık Verilmesi Hakkında Bildiri'de¹⁰ formüle edilmiştir. Bilindiği gibi, bu ilkeye, 1966 BM insan hakları sözleşmelerinin 1. maddelerinde yer verilerek bir hak (*self-determination* hakkı) niteliği de kazandırılmıştır.

Ancak, bu dönemin gelişme anlayışı, yukarıda değindiğimiz Birinci Gelişme On Yılı kararında görüldüğü gibi ekonomiktir: Ekonomik büyüme. Öyle ki, 1960 Bildirisi ile birlikte, dünya arenasında ve bunun sonucu olarak, BM Örgütü'nde, sayıları gitgide artan ve bu anlamda Birinci ve İkinci Dünya karşısında farklı ve yeni bir uluslararası dengenin oluşumuna yol açan ülkelerin talepleri ile oluşturulan UNCTAD'ın ilk toplantısındaki (Cenevre, 1964)¹¹, Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ) ve Gelişmiş Ülkeler (GÜ) arasındaki ekonomik açığın kapatılması *ekonomik büyümede ve dış yardım anlayışında*¹² odaklanmaktadır. Bu nokta, Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (YUED)'in bir ön işareti, fakat, henüz olgunlaşmamış bir uygulaması sayılabilir¹³.

-
- 8) Bkz., D. Akçay, «Selfdeterminasyon: Bir İlkenin Önlenebilir Nötralizasyonu» Murat Sarıca Armağanı, Aybay Yayınları, İstanbul 1988, 27 vd.
- 9) Devletlerin, sahip oldukları doğal kaynaklar ve zenginlikler üzerindeki sürekli egemenlik hakları, bu bağlamda ve nitelikteki —özellikle— BM Genel Kurul kararları ile çatısı oluşturulmuş bir hak ve «ekonomik *self-determination*»un başlıca tezahürüdür. Alston, böyle bir değerlendirme konusunda kuşkuları bulunduğunu ifade ediyor. Alston, *op. cit.* 86.
- 10) GA. Res. 1514 (XV), 14 December 1960, *Başlangıç*, par. 7 ve yürürlük kısmı par. 2.
- 11) UNCTAD I (Geneva, 1964). *Proceedings*, vol. I: *Final Act and Report*, E/CONF. 46/141.
- 12) Bkz., *Final Act* ve özellikle *Annex A: The Recommendations of the Conference, General Principle Four*, *ibid.*, 18 - 19. Metinde, her ne kadar, «sosyal ilerleme» kavramı kullanılmışsa da ağırlık, savaş öncesi söylemin bir uzantısı olarak, «ekonomik büyüme» kavramındadır. Bu doğrultuda olmak üzere, ayrıca bkz., UNCTAD II (New Delhi, 1968). *Proceedings*, vol. I: *Report and Annexes*, TD/97, *Annex I*, (Agenda item 12), Decision 27 (II): *Aid volume target*. Konuya ilişkin ayrıntılı bir inceleme için bkz., B. Gosovic, *UNCTAD: Conflict and Compromise*, A.W. Sijthoff, Leiden 1972, *Chap. V*.
- 13) G. Abi-Saab, «The Legal Formulation of a Right to Development (Subjects and Content)» Hague Academy of International Law - United Nations University —Workshop. The Hague, 16 - 18 October 1979— *The Right to Development at the International Level*, (R.J. Dupuy, *der.*), Sijthoff - Noordhoff, Alphen aan den Rijn 1980, 165 - 166.

1969 yılında BM Genel Kurulu'nca kabul edilen Sosyal İlerleme ve Gelişme Konusunda Bildiri¹⁴, ilk kez, söz konusu iki kavram için (sosyal ilerleme-gelişme), ulusal ve uluslararası boyutlarının da bilincinde olarak¹⁵ insan hakları ve temel özgürlüklerine uygun olarak, bir toplumun tüm üyelerinin maddî ve manevî yaşam standartlarının yükseltilmesi hedefini öngörmüştür. Buna ek olarak, gelişme —özellikle GOÜ'lerde— artık hem ekonomik, hem de sosyal bir niteliğe sahip olmaktadır. Mevcut açıkların GOÜ ile GÜ arasında kapatılması, uluslararası *yapılarda* birtakım tedavileri gerektirmektedir: Uluslararası ekonomik ilişkilerde değişim, uluslararası işbirliğinin yeni ve etkili yolları gibi. Asıl önemlisi, bu hususlar, ülkeler için olduğu kadar, ülkelerde yaşayan bireyler açısından da aynı niteliğe sahip olacaktır¹⁶.

1974 yılına, dolayısıyla YUED hareketinin taleplerini uluslararası topluma sunduğu noktaya ulaşıldığında, 1973 yılında başlayan ve kısmen süren, petrol ihraç eden Üçüncü Dünya ülkelerinin bilinen fiyat ve üretim politikası, sanıldığı gibi bu hareketin yegâne güçlü nedeni değil, belki sadece katalitik bir öncülüdür.

YUED : TAVRI VE TALEPLERİ

YUED, öncelikle üç temel üstünde yükselir: (i) 1960 Bağımsızlık Bildirisi sayesinde ve bu Bildiri'den önce bağımsızlığını elde etmiş olan ülkelerin iradesi dışında oluşturulmuş uluslararası yapılar ve bunların uzantısı olan GOÜ ve GÜ arasındaki açık; (ii) Bu ülkelerin uluslararası topluma ilişkin tüm kararların formülasyon ve yerine getirilmesine etkin, tam ve eşit katılımı; (iii) Tüm bu değişimlerin bir güdülemesi anlamında, «karşılıklı bağımlılık» (*interdependency*) ve bunun doğal uzantısı olan «yeni ve farklı bir işbirliği»¹⁷.

YUED belgelerinin ekonomik niteliğini kabullenmekle birlikte, belirtelim ki, YUED Bildirisi'nde «büyüme» ve «gelişme» terimleri yan yana kullanılmış ve ayrıca, gelişmeye yönelik uluslararası işbirliği cümlesinden olmak üzere, şimdiki ve gelecekteki kuşakların «siyasal, ekonomik ve sosyal» refahı ibaresi telâffuz edilebilmiştir¹⁸.

Başlıca YUED belgeleri olan Yeni Bir Uluslararası Ekonomik Düzenin Oluşumu Konusunda Bildiri¹⁹, Yeni Bir Uluslararası Ekonomik Düzenin Oluşumu Konusunda Faaliyet Programı²⁰ ve —1948 Bildirisi ve

14) Declaration on Social Progress and Development, GA. Res. 2542 (XXIV), 11 December 1969.

15) *Ibid.*, Part II: Objectives.

16) *Ibid.*, m. 12/a.

17) Declaration on the Establishment of a New International Economic Order, GA. Res. 3201 (S - VI), 1 May 1974, sırasıyla par. 1, 2 ve 3.

18) GA. Res. 3201 (S - VI), par. 3.

1966 İkiz Sözleşmelerinin ekonomi alanında bir *karşılığ* olarak, 1972 yılında ilk kez UNCTAD'ın üçüncü toplantısında teklif edilen²¹— Devletlerin Ekonomik Hak ve Ödevleri Şartı'nı²² gözönünde bulundurmak ve ekonomik niteliklerini yadsımaksızın, ayrıca, böyle bir uluslararası düzenin oluşumunun da, gelişme hakkı dahil, insan hakları bakımından da yeni ve mükemmel bir düzenin oluşumuna kendiliğinden yol açmayacağına bilincinde olarak, «hareketin» ekonomi ötesi uzantıları olabilecek ana ilkelerini saptamaya çalışalım. Mevcut düzenin eşitsizlik, tahakküm, bağımlılık, daraltılmış öz çıkarlar ve bölünmüşlük ana teması karşısında bunlar :

- Klasik/geleneksel uluslararası hukuktaki anlamından farklı olarak, egemen eşitlik;
- Karşılıklı bağımlılık;
- Karşılıklı çıkarlar ile desteklenen ortak çıkar;
- Ortak çıkarın doğal uzantısı sayılabilecek olan işbirliğidir.

MODERN ANLAMDA GELİŞME BAĞLAMINDA İNSAN HAKLARI

BM odaklı insan haklarının kısa gelişimini, bu konuda birer kilometre taşı sayılan belgeleri gözönünde bulundurarak; ancak, bunlara ilişkin geniş literatürün varlığı karşısında, içerikleri üstünde durmaktan çok, uygulanmaları ve insan hakları belgelerinin içinde olduğu dönemler itibariyle sınıflandırmasını yaparak ele almaya çalışacağız.

Böyle bir yaklaşımda, dört ayrı dönemi birbirinden ayırdeden yaklaşımı²³ benimsiyoruz. Şöyle ki: Standart oluşturma evresi (1945-55); ilerletme evresi (1955-65); koruma evresi (1965-77) ve sonuncu olarak, yapısal bir yaklaşımın esas alındığı dördüncü evre (1977-).

Standart oluşturma evresi — BM Andlaşması (ki aynı zamanda,

19) Bkz., *supra* d.n. (17).

20) Programme of Action on the Establishment of a New International Economic Order, GA. Res. 3202 (S - VI), 1 May 1984.

21) Bkz., UNCTAD III (Santiago de Chile, 1972). *Proceedings*, vol. I: *Report and Annexes*, TD/180, par. 210.

22) Charter of Economic Rights and Duties of States, GA. Res. 3281 (XXIX), 12 December 1974.

23) Bu ayırım Prof. J.B. Marie'ye aittir (Bkz., *La Commission des Droits de l'Homme de l'ONU*, Pedone, Paris 1975) ve yukarıda yer verdiğimiz çalışmada, BM İnsan Hakları Bölümü danışmanı P. Alston tarafından da benimsenmiştir. Bkz., *supra* d.n. (5), 35 vd.

dünya düzeninin insan haklarına ilişkin hükümler içeren ilk uluslararası belgesidir) ile 1966 Sözleşmelerinin hazırlık çalışmalarının büyük kısmının tamamlandığı; öte yandan, baskın karakterleri kişisel/medeni ve siyasal nitelikte olan birçok uluslararası sözleşmenin yapıldığı²⁴, insan hakları standartlarının oluşturulduğu bir dönemdir bu.

İlerletme evresi — Bu evre ise, gerek insan hakları alanında ulaşılan gelişmeler ve ilerlemelere ilişkin dönemsel raporlar, danışma hizmetleri ve uzman tavsiyelerinden ibaret çözüm yollarının araştırıldığı; gerek eğitim çalışmalarının (seminerler, eğitim kursları) yapıldığı bir evredir²⁵.

Koruma evresi — Koruma evresinde insan hakları ihlallerini ortadan kaldırmaya yönelik olarak, biçimsel genel veya biçimsel hukuki araçların ve usullerin, genelde insan haklarının evrensel uygulanırlığını ve işlerliğini sağlamak, özelde bazı «sorun çıkarıcı devletlere» yönelik olarak kullanılması gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar, benzer nitelikteki farklı olaylara yaklaşım tarzında bir tutarlılık bulunduğu pek söylenemezse de²⁶.

Böylece, bu evrenin insan hakları ihlallerine yaklaşım metodu *a posteriori*dir. Diğer bir deyişle bulgular (semptomlar) çerçevesinde öngörülen ve/veya uygun görülen tedavinin, mutlak surette bir iyileşmenin sağlanabilmesi pek de güven altına alınamamakla birlikte, uygulanmasını esas almaktadır. Bu niteliği itibarıyla de, gelişme kavramını reddetmemekle birlikte, onun gelişmemiş ifadesi (makro-ekonomik büyüme) anlayışında paralel olarak, tek boyutludur. *Önleyici bir yapısal bütünlük ve kavrayıcılıktan yoksundur.*

Daha da önemlisi, 70'li yılların ortalarına gelindiğinde, uluslararası ekonomik düzen anlamında bir yapısal değişikliğe yönelik Üçüncü Dünya taleplerinin bu alana yönelmesi, o dönemin uluslararası konjonktürü yönünden güçlü bir olasılıktır.

Sonuncu evre — İçinde bulunduğumuz dönemi de belirleyen sonuncu yapısal evre, kısaca teşhis edilmek gerekirse, çok disiplinli bir yaklaşım/kavrayıcılık ile *a posteriori* araçlara (tedavilere) başvurmak

24) Örneğin: «Genocide»in Önlenmesi ve Cezalandırılması Hakkındaki Sözleşme (1948), İnsan Ticaretinin ve Başkalarının Fahişe Olarak Çalıştırılmasının Önlenmesi (1949), Mültecilerin Hukuki Durumu (1951), Kadınların Siyasal Hakları (1952), Uluslararası Düzeltme Hakkı (1952), Vatansız Kişilerin Hukuki Durumu (1954), Hükümlülere Yönelik Muamelenin Standart Asgari Kuralları (1955).

25) Bu evreye yönelik bazı eleştiriler için bkz., Alston, 36.

26) *Ibid.*, 37.

yerine, ilk üç evrenin aksine, «önleyici» bir yapılanmayı ya da bu nitelikte bir yapısal değişikliği öngörür.

Yeni dönemin öncü belgesi, 22 Nisan - 13 Mayıs 1968 tarihleri arasında Tahran'da toplanan BM Uluslararası İnsan Hakları Konferansı'nda kabul edilen *Tahran Bildirgesi*'dir²⁷. Bildirge'nin, nisbeten gevşek yapı taşları, günümüzde gelişme hakkını da oluşturmaktadır. Bu konuyu biraz daha açalım. Herşeyden önce, Bildirge'nin insan haklarına bakışı, ilk kez, daha önce örneği bulunmayan bir evrensel değişim sürecinin potası içindedir (Başlangıç, par. 4). Bu bakış açısının, geniş anlamı ile gelişme bağlamında değerlendirilebilecek, uluslararası ve ulusal boyutları; ayrıca, «birey ve devlet» kişi boyutları bulunmaktadır.

Uluslararası düzlemde, GOÜ ve GÜ arasında gitgide genişleyen açık, Bildirge'de, uluslararası toplumun, insan haklarına işlerlik kazandırabilmesinin engeli olarak değerlendirilmiştir (par. 12).

Bu yapısal anomalinin tedavisi —geleneksel bireysel dış yardımlar olduğu kadar (par. 12, cümle 2)— o döneme değin zaten uluslararası kabul görmüş olan sivil, siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel tüm hak ve özgürlüklerin *bütünlüğü* ve *vazgeçilmezliği* temelinde (par. 13, cümle 1) sağlam ve etkili uluslararası ekonomik ve sosyal gelişme politikalarıdır. Bu yollar ulusal düzlemde de yinelenmelidir (par. 13, cümle 2). Öte yandan, her ülke, ayırım yapmaksızın her bireyine kendi ülkesinin siyasal, ekonomik, kültürel ve sosyal yaşamına *katılma hakkını* sağlayacaktır (par. 5).

Bu belgenin, uluslararası insan hakları sorununun son evresinde yer alan —belki de onun başlangıcı dahi sayılabilecek— «İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerden Etkili Olarak Yararlanmanın Sağlanması İçin Birleşmiş Milletler Sistemi İçinde Alternatif Yaklaşımlar, Yollar ve Araçlar» konulu Genel Kurul kararı²⁸ ile eklemlenmesi (1977), günümüz gelişme hakkına ulaşmanın yarı yolu sayılabilir.

Karar, uluslararası konjonktürün ekonomik, sosyal, kültürel ve insanî (bu tür bir belgede ilk kez kullanılmaktadır) karakterde sorunlar ile örüldüğünü belirterek, bunların çözümü ve insan haklarına saygıyı güçlendirmek için bir işbirliğinin önemini vurgular (Başlangıç, par. 2).

27) The Proclamation of Teheran, (Teheran, 13 May 1968), 23 UN. GAOR., A/CONF. 32/41 (1968).

28) Alternative Approaches and Ways and Means within the United Nations System for Improving the Effective Enjoyment of Human Rights and Fundamental Freedoms. GA. Res. 32/130, 16 December 1977.

Böyle bir işbirliği, söz konusu sorunlar kümesinin birbirinden çok farklı toplumlar içinde yer aldığı anlayışı (I. ve II. Dünyalar karşısında varlık sorunsalı) ve o toplumların ekonomik, sosyal ve kültürel gerçeklerine tam saygı temelinde gerçekleştirilecektir (Başlangıç, par. 3). Bu *global* insan hakları yaklaşımı toplumun gelişme ve refahının ve insan onurunun yüceltilmesi gereğini olduğu kadar, değişik toplumların, içinde kendi varlıklarını buldukları kapsayıcı bağlamı da gözönüne almak durumundadır (par. 1/d).

Böyle bir yaklaşım bir uzantıya yol açar: Mevcut uluslararası gayri âdil düzen, GOÜ'de, ekonomik, sosyal ve kültürel hakların gerçekleşmesinin başlıca engelini oluşturmaktadır (Başlangıç, par. 11). Dolayısıyla YUED'in gerçekleşmesi insan hakları ve temel özgürlüklerin ileriye götürülmesinin temel unsurudur (par. 1/f).

Bu genel bağlam, yukarıda Tahran Bildirgesi ile bağıntılı olarak yer verdiğimiz yapısal tedavinin²⁹ uluslararası ve ulusal boyutlarını vurgulamaktadır.

GELİŞME HAKKI

Gelişme hakkı —bir hak olarak sunulduğu itibariyle— Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün 1944 yılı Mayıs ayında gerçekleşen Philadelphia Konferansı'nda kabul edilen Philadelphia Bildirisi'ne kadar götürülebilir³⁰.

Yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız —genel anlamında— iki gelişim sürecinin^{30a} etki ve uzantıları bağlamında kalınarak, 1977 yılı toplantısı sırasında ECOSOC İnsan Hakları Komisyonu'nun, böyle bir hakkın uluslararası boyutlarına ilişkin bir çalışmanın yapılmasını Genel Sekreter'den talep ettiği kararı³¹; söz konusu hakkın, bir uluslararası forumda ilk kez ele alınma ve bu arada, zımnen tanınma girişimi olarak ifade edebiliriz. BM ve uzmanlık kuruluşları bünyesinde bundan sonraki gelişmeler, 1986 kararının yapıtaşlarını oluşturmaya ve onu olgunlaştırmaya yönelik adımlardır³².

Bundan sonra, gerek insan hakları konusundaki görüşmeler ve bun-

29) *Bkz., supra* d.n. (27), par. 13.

30) Alston, *op. cit.*, 100.

30a) *Bkz., supra* 253.

31) CHR/Res/4 (XXXIII), par. 4.

32) Declaration on Race and Racial Prejudice (UNESCO General Conference); GA. Res. 33/73, (1978) ve GA. Res. 34/46, (1979). Genel Sekreterliğin konuya ilişkin ayrıntılı raporu için *bkz.*, E/CN. 4/1334 (1979).

lar sonucunda alınan kararlar, gerek Genel Kurul kararları³⁹ —özellikle gelişme hakkının vazgeçilmez bir insan hakkı olduğuna ilişkin paragraflar başta olmak üzere— ABD'nin sürekli olarak karşı oy kullanması ve bir - iki eksik veya fazla ile Birinci Dünya'nın diğer mensuplarının sürekli olarak çekimser kalmaları ile sonuçlanmıştır.

GELİŞME HAKKI KONUSUNDA BİLDİRİ

Aşağıda, incelemekte olduğumuz hakkın, halen, bir uluslararası belge biçiminde düzenlenmiş en yetkin örneği olan Genel Kurul kararını³⁴ ele alacağız.

İlkin, Başlangıç kısmı itibariyle ele alınacak olursa, Karar'ın, yukarıda ifade edilen *gelişme* ve *insan hakları* kavramlarının, 70'li yıllarda oldukça belirginleşmiş olan, etkileşiminin bir sentezi olduğu anlaşılır. Bu yargı, 32/130 gibi, öncü sentez kararlarından yapılmış olan bir alıntıya³⁵ hemen ilk Başlangıç paragrafında yer verilmiş olması ile açıklanabilir.

Gelişme kavramının modern anlamının insan hakları ile ilişkili tarihinin ise, 1948 Bildirisi'nin 28. maddesi olduğu anlaşılmaktadır³⁶; ancak, uluslararası insan haklarının kilometre taşı belgelerinin (1966 ikiz Sözleşmeleri) de önemi teslim edilerek³⁷.

Bu genel yaklaşım noktaları dışında kalan hususlar, yürürlük paragraflarında da formüle edilmiş olduğundan ayrıca değinmeyi gerekli görmüyoruz.

Öncelikle belirtelim ki, bu hakkın isim babası K. Mbaye tarafından öne sürüldüğü yönde, böyle bir hakkın zaten mevcut uluslararası hukukta yer almakta olduğu ve ayrıca bunun sonuçlarından olarak, bir tanımının verilmesinin ise, mümkün olmadığı yolundaki görüşe³⁸ Karar'ın hazırlayıcıları katılmamış olacaklar ki, ilk maddede bir tanım verme gereğini duymuşlardır³⁹.

Bu tanımın soyut ifadesi karşısında, öncelikle *ulusal boyutu* üstünde durularak, adeta, *self-determination* ilkesinin/hakkının iç boyutu iti-

33) 35/174, 15 December 1980; 36/133, 14 December 1981 ve 38/124, 16 December 1983.

34) Bkz., *supra* d.n. (1).

35) *Başlangıç*, par. 2.

36) *Başlangıç*, par. 3.

37) *Başlangıç*, par. 4.

38) K. Mbaye, «Le Droit au Développement Comme un Droit de l'Homme» 5 *Revue des Droit de l'Homme* (1972).

39) Tanım için bkz., *supra* 251.

barıyla formülasyonu olduğu ileri sürülebilir. Nitekim, hemen ikinci paragrafta, bilinen anlamı ile *self-determination* ilkesi/hakkı düzenlenmiştir.

Kararda, gelişme hakkının etkin katılımcısı ve yararlananı olarak esas alınan kişi insandır. Ancak, kişi boyutunda kalmayı sürdürerek belirtelim ki, insandan hareket edilerek, insan topluluğu, devlet ve devlet topluluklarının (giderek uluslararası toplum) birey merkezli gelişme ilişkilerinde, değişen hakları ve yükümlülükleri bulunmaktadır.

Mekân boyutuna geçilecek olursa, bireyler ve topluluklarının ulusal plânda, yukarıda sınırları çizilen çerçevede bir düzeni, gelişmeye ulaşmak için ilerletme ve korumaları bir sorumluluktur (m. 2/2). Bu formül ile 70'li yılların başlarında, K. Vasak tarafından çatısı kurulan ve adlandırılan üçüncü kuşak haklar kuramı çerçevesinde, bu kategori hakların bireysel ve/veya kollektif olup olmamaları konusunda sürdürülen tartışmalara, kollektivite tezini savunan kesimin aleyhine, bir çizgi çekilmek istenilmiş olabilir⁴⁰.

Kişi boyutunda bir adım daha atarak devlet tüzel kişisine varalım. Devletler (tekil ve çoğul anlamda), ulusal düzlemde, tüm nüfusun —ve tüm bireylerin— refahını somut olarak arttırma amacına yönelik, uygun ulusal gelişme politikalarını formüle etmek hem hakkına hem de yükümlülüğüne sahip olmaktadır. Bu politikalar, bireyler ve topluluklarının, gelişmeye etkin, özgür ve anlamlı katılımı ve bunun sonuçlarının yararlarını elde edebilecekleri bir temelde gerçekleştirilmelidir (m. 2/3).

Madde 1'deki genel tanımla birlikte değerlendirilecek olursa, bu yaklaşım ile insan, insan haklarının —uluslararası— gelişim sürecinde, genel, yalın anlamında insan olmak niteliğinden «konumlandırılmış insan» (*L'homme situé*)⁴¹ tanımına ulaşmış olmaktadır ki, bunun uluslararası düzlemdeki karşılığı, gelişme hakkının gerçekleştirilmesine uygun ulusal/uluslararası koşulları yaratmak ve bunun için engelleri ortadan kaldırmak ve gelişme hakkının işlerliğini arttırmak için uluslararası gelişme politikalarını formüle etmek üzere, uluslararası işbirliğini sağlayacak olan devletlerdir (m. 3/1 ve 4). Böylece elde edilecek faaliyet GOÜ'lerin daha hızlı gelişmelerini sağlamalıdır.

40) Abi - Saab, *op. Cit.*, 164. Yazar, bu bağlamda, salt «kollektivite» lehinde bir görüşü savunmaktadır.

41) «*L'homme situé*» kavramı Abi - Saab'a aittir *Ibid.*, 171.

Ancak, devletlerin söz konusu hak ve yükümlülükleri yerine getirme araç ve mekanizmaları vasıflandırılmıştır: YUED'in ilerletilmesine yönelik egemen eşitlik, karşılıklı bağımlılık, karşılıklı çıkar ve işbirliği temeli + insan haklarının gözlem (gözetlenme) ve gerçekleştirilmesinin güçlendirilmesi (m. 3/3 ve 6/1).

Uluslararası insan hakları belgelerinde süreklilikle yer verilerek, artık bu konuda ortak bir tutumu yansıttığını ifade edebileceğimiz tüm birinci ve ikinci kuşak haklarının (medenî, siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel) ayrılmaz bir bütün oluşturması ve birbirleriyle bağımlılıkları ilkesi (Örneğin: 1966 Sözleşmelerinin Başlangıç kısımlarının 3. paragrafları) bu kararda da yer almaktadır (m. 6/2 ve doğal sonucu olarak par. 3). Aynı ilke, bu kararın kendi iç yapısı bakımından da geçerlidir (m. 9/1).

Genel ve tam silâhsızlanma, uluslararası barış ve güvenliğin kurulması, korunması ve güçlendirilmesi bakımlarından, kararda da teslim edildiği gibi (m. 7), kaçınılmazdır. Ancak, bu sorunun gelişme hakkı bağlamında ele alınması, aslında silâhlanmaya ayrılmış olan kaynakların gelişmeye kanalize edilebilmesi sorunsalından kaynaklanır. Özellikle GOÜ açısından önemi daha fazla olan, gelişme-silâhlanma karşıt ilişkisinin de gelişme hakkının kavrayıcılığına sunulması, silâhlanma sorununun uluslararası barışın oluşturulmasında ve bunun sonuçlarından olması nedeniyle barış hakkı bünyesinde doğrudan yer bulmaktadır. Oysa ki, barış hakkı da bir üçüncü kuşak hakkıdır. Bu durumda bu hakkın niteliği ve çevresi (kapsamı) sorunu gündeme gelmektedir. Böyle bir sorun, diğer üçüncü kuşak hakları - gelişme hakkı ilişkisi bakımından da benzeri sonuçları doğurabileceği için buradaki sınırlarımızı aşar.

SONUÇ YERİNE

İlkin bazı saptamalarda bulunmalıyız:

- Gelişmenin hedefi ve temeli insandır;
- İnsanlar ve toplulukları bunu, belirtilen çerçevedeki değişik süreçlere katılım yolu ile gerçekleştireceklerdir;
- Bu katılım, devletlerce, aktif veya pasif olmalarını sonuçlayan birtakım yükümlülükleri gerektirmektedir;
- Devletler, bu anlamda gelişme koşullarını, uluslararası hukuka saygılı olmak koşulu ve işbirliği ile gerçekleştirmeye çalışacaklardır;

— Tüm devletlerin, belirtilen anlamdaki, uluslararası gelişme politikalarını gerçekleştirmeleri yükümlülüğü söz konusudur;

— Böyle bir işbirliği ve gelişme politikası GOÜ'lerin kapsamlı (şümüllü) gelişmesini hedef almalı ve kolaylaştırmalıdır.

Karar ile öngörülen noktalar ve kararın geneldeki söylemi, günümüz uluslararası düzeninin YUED sonrası kimliğine sahiptir. Bireyin farklı konumu bir yana, devletlerarası ilişkilere bakışı bu düzen taleplerine paraleldir.

BM'de hakkında geniş biçimde toplantılar ve raporlar hazırlanmış olan YUED-İnsan Hakları ilişkisi bir neden-sonuç ilişkisi midir? Sanmıyoruz. Ancak, YUED kararları deyim yerindeyse, Üçüncü Dünya taleplerinin, adeta bir *anayasası* niteliğini kazanmıştır ve bu nedenle Üçüncü Dünya ağırlıklı uluslararası forumlarda bir neden bulunarak bu kararlar ile bağlantı kurulabilmektedir.

Öte yandan, gelişme hakkı kapsamında değerlendirilerek, bu kategoriye sokulmuş olan konular, böyle bir hak ihdas edilmeksizin, öncelikle mevcut 1966 Sözleşmeleri olmak üzere, diğer uluslararası insan hakları ve YUED belgeleri esas alınmakla zaten hem talep edilip hem de işlerlikleri denetlenemez miydi?

Bu karar metninin nihaî biçimini almasına yönelik Altkomite görüşmeleri sırasında, tartışmalar, bir yandan yukarıda değinilen bu merkezde, öte yandan gelişme hakkının bir hak olmadığı temelinde seyretmiştir.

Kanımızca, böyle bir yaklaşımın ekseni, yine YUED olmak durumundadır. Ancak, YUED kararlarının doğrudan insan hakları çıkarılmalarına yol açmadığının ve bunun —o kararlarda— talep de edilmediğinin bilincinde olarak, böyle bir hakkın oluşturulması ile insan haklarının günümüzdeki uluslararası saygın konumu ve prestijinden yararlanılmak istenmiş olabilir.

Mevcut hakların yeterliliği konusu ise, artık uluslararası insan hakları sorununa farklı bir bakışın kabul edilip edilmemesi sorunudur. Günümüzde, gelişme hakkı, başlı başına tek örneğini oluşturduğu, insan hakları ihlalleri sorununa yapısal bir bakışın uygulanmak istenmesinin sonucudur.